

Kornēlija POKROTNIECE

LU Latviešu valodas institūts

GRĒKI UN PARĀDI – PAMEST VAI PIEDOT? (IESKATS LATVIEŠU SENAJĀS TĒVREIZĒS)

1. Ievads

Pirmie teksti latviešu valodā – gan ar roku rakstītie, gan drukātie – nāk no 16. gadsimta. Šie visvecākie rakstu pieminekļi ir tēvreizes. Šodien ir zināmi trīs teksta varianti rokrakstā. Ilgu laiku – līdz 20. gadsimta 50. gadiem – bija zināms tikai viens pieraksts – Grūnava tēvreize no mūka Simona Grūnava Prūsijas hronikas (*Simon Grunaus Preußische Chronik*) manuskripta, kas glabājās Karalauču bibliotēkā. Pirmo reizi šo tēvreizi publicēja A. Becenbergers 1875. gadā. Viņš atzina (Bezenberger 1875, 45–60), ka tā pierakstīta nevis prūšu, bet gan visai kļūdainā latviešu valodā, ko pats rakstītājs acīmredzot nav pratis, un rekonstruēja tekstu, kādam tam, viņaprāt, būtu vajadzējis būt.

Kad tika atrasti vēl divi neatkarīgi tēvreizes 16. gs. rokraksti, varēja izveidot šo seno pierakstu hronoloģiju. Pēc avota, kurā atrasts ieraksts, un pēc varbūtējā ierakstīšanas laika par vecāko zināmo tekstu latviešu valodā mēdz dēvēt Gisberta tēvreizi, ko Haralds Biezais atrada Upsalas universitātes bibliotēkā katoļu baznīcas rokasgrāmatā *Agenda siue benedictio(n)ale*, kas izdota Leipcigā 1507. gadā (Biezais 1973, 9–17). Ieraksti tajā varētu būt veikti no 1507. līdz kādam 1540. gadam (Draviņš 1965, 26; Biezais 1973, 17). Tai seko Bruno tēvreize (16. gs. 20. gadi), ko arī uzgājis Haralds Biezais 1955. gadā Stokholmas karaliskajā bibliotēkā (Biezais 1955; 1973, 17–24). Un tikai tad nāk Grūnava tēvreize, kas, pēc daudzu domām (Ozols 1965, 58), varētu būt pierakstīta ap 1521.–1531. gadu. Tomēr pētnieki, kas vairāk iedziļinājušies šajā rokrakstā, atzīst to par visvecāko un domā, ka tas varētu būt radies jau 15. gadsimtā (Draviņš 1965, 12–13).

Pirmais iespiestais latviešu valodas teksts arī ir tēvreize. Tā ir t. s. Hāzentētera tēvreize, ko 1547. gadā, apceļodams Kurzemi, Rīgu un Vidzemi, pierakstījis ceļotājs, dzejnieks, mūziķis Johans Hāzentēters (*Johann Hasentödter* vai *Hasentöter*) un ko savas Kosmogrāfijas (*Cosmographia – Beschreibung aller Lender..*) otrajā izdevumā 1550. gadā ievietojis vācu zinātnieks un kartogrāfs

Sebastiāns Minsters (*Sebastian Münster*). Šī tēvreize vairākkārt pārpublicēta ar un bez norādēm uz pirmavotu (Augstkalns 2009, 71–72).

Tēvreize ir ietverta arī 16. gadsimtā iznākušajās pirmajās latviešu valodā iespīestajās grāmatās (1585. gadā katoļu katehisms, gadu vēlāk luterāņu katehisms, vēl pēc gada garīgo dziesmu krājums). Kā jau daudzkārt norādīts, valoda šajās grāmatās liecina par kopīgu rakstu tradīciju, bet, tā kā grāmatas gādājuši un tulkojuši dažādi autori, izmantojot dažādus oriģinālus (Apīnis 1977, 38; 2000, 33; Vanags 2000, 352), teksti tajās, arī tēvreizes teksts, daļēji atšķiras, piem., vārdu kārtā (*Tēvs mūsu* – 1585 un *Mūsu tēvs* – 1586), teikumu sintaktiskajā uzbūvē, vārdu izvēlē u. c. Luterāņu dziesmu grāmatā *Undeudsche Psalmen* (1587) vienotais tēvreizes teksts sniegts reizē ar paskaidrojumiem, kas dievkalpojuma laikā jādzied mācītājam un kas draudzei. Turklāt šeit ir vēl trīs dziesmas, kurās tēvreizes atsevišķās lūgšanas ievītas plašākā dziesmas tekstā. Šāda dziedamo tēvreižu tradīcija pārņemta no vāciešiem un bijusi izplatīta jau viduslaiku pirmsreformācijas baznīcās (Vanags 2000, 36–38). Dziedāšanai ir ļoti būtiska nozīme teksta iemācīšanās cilvēkiem, kuri neprot lasīt, jo pazīstamā melodijā dziedātus vārdus ir vieglāk iegaumēt, nekā mācoties tekstu no galvas bez kāda ritmizēta pavadījuma. Arī Latgalē bija izplatīts šāds jezuītu ieviests paņēmieni reliģisko tekstu, īpaši katehisma, ērtākai apguvei – t. s. katehisma dziesmas. Vēl pat 1973. gadā pierakstīta šāda dziesma ar 12 pantiem (Stafecka 2004, 227).

17.–18. gs. parādās jauni reliģiska satura izdevumi, kas paredzēti gan mācītājiem dievkalpojuma vajadzībām, gan bērnu mācībai, gan citām draudžu vajadzībām. Liela daļa grāmatu ir atkārtoti izdevumi (Apīnis 1977, 73). Tomēr joprojām nav vienota, stingri noteikta un nemainīga tēvreizes teksta. Atsevišķi autori to tulko no jauna, citur tiek izmantots mazliet pārveidots kāds no jau zināmiem tulkojumiem. Septiņas lūgšanas, kas veido tēvreizi, kā arī noslēdzošo rindu – t. s. doksolōģijas – pievienojums vai trūkums variē pat viena izdevuma ietvaros, piem., katehisma pamatdaļā un skaidrojumos. Redakcionāli labojumi veikti arī atkārtotos izdevumos. Un pat tur, kur šķietami ir izmantots viens un tas pats teksts, piem., 1685. g. H. Ādolfija sagatavotajā G. Manceļa rokasgrāmatas atkārtotajā izdevumā un J. Langija gramatikas noslēgumā, atšķirību rada gan dažāds daudzskaitļa datīva galotnes lietojums (*saviem* un *saviems*), kas liecina par vēl nestabilo normu, gan kļūdišanās pierakstā (*Kahrdischanas* – Langija rokrakstā). Tādējādi dažādie izdevumi un rokraksti rāda gan ortogrāfiskas, gan morfolōģiskas, gan leksiskas, gan sintaktiskas atšķirības tēvreizes tekstā.

No leksikas izvēles viedokļa interesantas pārmaiņas vērojamas tēvreizes piektajā lūgšanā. Mūsdienās kanoniskais liturģiskais piektās lūgšanas teksts dažādu konfesiju Latvijas baznīcās latviski skan: *Un piedod(i) mūsu parādus, kā arī mēs piedodam saviem parādniekiem.*¹

Te uzreiz jāpiebilst, ka mūsdienu literārā valoda prasa lietot bezgalotnes formu darbības vārda pavēles izteiksmes vsk. 2. personā, tomēr daudzos oficiālos baznīcas izdevumos un aktīvajā praksē paturēta arhaiskā galotne *-i*, kaut gan atematiskais verbs *dot* ir jau sen pieskaņojies *o*-celmiem un pavēles izteiksmes galotni *-i* zaudējis izlokšņu lielākajā daļā (Endzelīns 1951, 725).

Tomēr, pirms nonākt līdz mūsdienu ekumēniskajam Svētās Lūgšanas tekstam, katrā atsevišķā lūgšanā laika gaitā risinājušās pārmaiņas. Piektās lūgšanas vārdu izvēlē tās bijušas divējādas:

- 1) mainījies izmantotais darbības vārds;
- 2) mainījušies lūgšanā ietvertie lietvārdi.

2. *Pamest vai piedot?*

Tekstā dažādos laikos un dažādās lietojuma vidēs nomainījušies trīs darbības vārdi: *atlaist*, *pamest*, *piedot*. Vācu valodā, no kuras tulkots teksts, dažādos 16. gs. avotos tiem parasti atbildeis verbs *verlassen* (Vanags 2000, 352), vēl agrākos laikos ticis lietots arī *belassen*, 16. gs beigās jau sastopams *vergeben*, kas vēlāk nostiprinās vācu tēvreizē: *Und vergib uns unsere Schuld*.

Vecākā darbības vārda leksēma, kas atrodama visās 16. gs. tēvreizēs rokrakstos un pirmajos drukātajos tulkojumos, bieži vien atšķirīgā rakstījumā, ir *pamest*. Darbības vārds *pamest* saglabāts arī vairumā 17. gs. un 18. gs. variantu. To Bībeles tulkojumā piedāvā J. Reiters, patur E. Gliks, akceptē arī otrā Bībeles izdevuma pārlūkotāji un turpina lietot visi svēto rakstu izdevumi līdz pat 1877. gadam, sal.: Bruno (1520), Grūnava (1521–1529), Hāzentētera (1550), *Catechismus catholicorum* (1585), *Enchiridion* (1586), *Undeudsche Psalmen* (1587), *Psalmen* (1615), Elgera (1672), Reitera (1675, Manceļa (1685–!), Langija (1685), Bībeles (1685 un atkārtotā Jaunās Derības izdevuma 1730), Bībeles 2. izdevuma (1739), Dreseļa (1752) u. c. tekstus.

Šo pašu darbības vārdu, tikai noliegtā formā lietojis M. Beļskis savā pasaules hronikas 3. izdevumā 1564. gadā, par paraugu ņemdams Hāzentētera

¹ Skat., piemēram, dažādu konfesiju baznīcu mājas lapas internetā: <http://www.bibeles-biedriba.lv/latviesu-bibele/matejaevangelijs/Matejaevangelija06.htm>; <http://www.catholic.lv/main.php?parent=707>; <http://www.eleison.lv/Biblioteka/lugšanas/rita.htm>.

tēvreizi no Minstera, to vēlreiz 1597. gadā pārdrūkājis Beļska dēls: *nepamate mums greche musche* (Zēvers 1929, 513).

Savukārt prūšu sūtniecības darbinieka un ceļotāja J. A. Branda pierakstītajā tēvreizē 1673. gada ceļojumu aprakstā *Reisen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Pleßkovieen etc.* 75. lpp. atrodam: *pamettées mus parradûs*, par ko A. Augstkalns raksta, ka „...laikam tiešām jālasa ‘pameties mūs parādus’ ar refleksiņu verbu. Varbūt bijis tā: novērojot, ka latviešu refleksīvs izsaka to, ko vācu verbs ar personālā pronōma akūzātīvu (sēžos – ich setze mich, sēžamies – wir setzen uns), kāds vācietis nodomājās, ka arī *vergib* un s jāizsaka ar refleksiņu *pameties*.” (Augstkalns 2009, 106–107)

Darbības vārds *pamest* ievietots visās latviešu valodas vārdnīcās kopš 1638. gada. Ar to G. Mancelis (1638, G iii r) tulko vācu vārdu *verlieren*, konteksta trūkst. J. Langes vārdnīcā (1773, 227) jau atrodam divas šā vārda nozīmes, ko vācu valodā izsaka verbi *verwerfen* un *vergeben*. Lange vārdnīcā ievietoja arī lietvārdu *pamešana* – *Vergebung*. Vēl plašāks darbības vārda semantiskais un derivatīvais lauks atklājas G. F. Stendera vārdnīcā (1789 1, 163), kur blakus nozīmei, kas pazīstama jau G. Mancelim, norādīta nozīme *verlassen*, tātad tieši tāda, kāda atbilst Lutera Mazā katehisma vācu tekstos lietotajai. Stenders precīzi norāda latviešu kolokācijas *parādu pamest* atbilstmi vācu valodā: *die Schuld erlassen, vergeben*.

Komentāru pie darbības vārda *pamest* vācu tulkojuma ar verbu *vergeben* devis K. Ulmanis savā vārdnīcā 1872. gadā. Iekavās viņš piezīmē: „im Vat. uns.”

Norāde par darbības vārda īpašo semantiku tikai šajā lietojumā netieši dota arī K. Milenbaha un J. Endzelīna vārdnīcā (ME 3, 69), kur starp sešām darbības vārda *pamest* nozīmēm ar plašu ilustratīvo materiālu kā no izloksnēm, tā no tautasdziesmām un literāriem darbiem tikai viens vienīgs teikums no tēvreizes ilustrē ceturto nozīmi: *vergeben, erlassen, eig. wegwerfen, nicht einrechnen : pamet mums mūsu parādus, kā mēs pametam saviem parādniekiem!*

Latviešu literārās valodas vārdnīcā darbības vārdam *pamest* reģistrētas 9 pamatnozīmes ar daudzām pakārtotām nozīmēm un stabiliem frazeoloģiskiem vārdu savienojumiem. Šīs nozīmes ir: 1. ‘pasviest kādā virzienā’; 2. ‘pasviest zem’; 3. ‘pieļaut, arī likt, lai paliek; aiziet prom no kāda’ u.tml.; 4. ‘aizejot pārtraukt sakarus’; 5. ‘doties prom, atstāt’; 6. ‘ļaut, lai paliek kādā stāvoklī’; 7. ‘izveidot, izraisīt ko, kas paliek pēc’; 8. ‘īsi pateikt’ (sar.); 9. ‘pamāt’ (LLVV 6(1), 241–244). Saīsinātais nozīmju uzskaitījums (pilnais šķirkļa teksts ar vi-

siem piemēriem aizņem vairāk nekā divas lappuses) rāda, ka neviena no tām neatbilst tēvreizē ietvertajai. Reliģisko tekstu valoda literārās valodas vārdnīcā netika atspoguļota, tādējādi specifiskā verba *pamest* nozīme ir zaudēta, savukārt citu lietojuma piemēru trūkums liecina, ka piedošanas nozīme darbības vārdam *pamest* latviešu valodā tomēr būs bijusi sveša. Tā kā citās nozīmēs vācu vārdam *verlassen* atbilda latviešu *pamest*, šim vārdam piešķirta arī tā nozīme, kas piemīt vācu valodas vārdam tēvreizē, bet noturīgais lietojums triju gadsimtu garumā liecina par tradīcijas vai baznīcas prasību ievērošanu.

Kad Jelgavā 1877. gadā iznāk A. Bīlenšteina pārskatītais jaunais Bībeles izdevums, tas turpmāk visos nozīmīgākajos Latvijā un ārzemēs izdotajos Bībeles vai tikai Jaunās Derības atkārtotajos un pārlabotajos vai no jauna tulkotajos un rediģētajos izdevumos nostiprina tēvreizis (Mt 6, 12) piektajā lūgšanā darbības vārdu *piedot*. Taču ne jau Bīlenšteins ir pirmais, kas sācis lietot šo vārdu tēvreizis tekstā. Darbības vārdu *piedot* šai lūgšanā ievieš G. Mancelis (1631, [A iiiii] r), kad 1631. gadā izdod jaunu M. Luteru katehisma tulkojuma redakciju (G. Mancelis pats titullapā uzsver: „von neuen übersehen”). Šis katehisms ietilpst G. Manceļa pirmajā latviski sarakstītajā grāmatā *Lettisch Vade mecum*. Tomēr Mancelim neatrodas daudz sekotāju, kaut arī darbības vārds *piedot* precīzāk izsaka tēvreizis tekstā ietverto domu un ir izplatīts latviešu valodā. Darbības vārdu *piedot* 17.–18. gs. atrodam vēl, piemēram, Manceļa (1644), Reitera (1675 – tēvreizīšu krājumā), Depkina (1703), Baznīcas rokasgrāmatas (1708), Dreseļa (1796) izdevumos.

Vārdnīcā *Lettus* G. Mancelis (1638, G [i] r) ar vārdu *piedot* tulko gan *verzeihen*, gan arī semantiski ietilpīgo *nachlassen*, bet *verlassen* viņam ir *atstāt*.

Līdzās tiešajai došanas nozīmei ‘zugeben’, ‘zulegen’ visās latviešu vārdnīcās kopš 17. gs. verbs *piedot* tulkots arī ar *verzeihen*, *vergeben*. ME 3, 247 dod piemērus arī no tautasdziesmām:

Piedod, dievs, meitai grēkus! – BW 6840;

Dievs, piedod manu grēku, es pielaidu uguntiņu! – BW 23221, 8.

Dainu skapja elektroniskā versija (www.lfk.lv) rāda vēl vairāk nekā 20 lietojuma gadījumus. Tātad vārda nozīme dziļi sakņojas tautas apziņā, kaut arī tādi jēdzieni kā *dievs*, *grēki* vedina uz saistību ar bibliiskā stila ietekmi.

Vārda *piedot* diferencētā semantika ievērota 1987. gada *Latviešu valodas vārdnīcā*, kur izdalīti divi šķirkļi – viens došanas nozīmē, otrs ar nozīmi ‘samierināties, atstājot nesodītu, neatribtu’ (LVV, 611). Dalījumu divos šķirkļos patur arī LLVV (6(2), 30–31), bet daļēji maina nozīmes skaidrojumu, mazliet

piezemējot to: 'Izlīdzinot konflikta attiecības (ar kādu), vairs neļauņoties, nedusmoties; pieņemt atvainošanasos'.

LLVV dots arī skaidrojums specifiskam reliģijā lietotam vārdu savienojumam *piedot grēkus* – 'ar reliģisku rituālu, reliģiskām darbībām noņemt atbildību par reliģisko normu pārkāpumiem'.

Tā kā latviešu valodas garam neapšaubāmi tuvāks bija darbības vārds *piedot*, nevis *pamest*, saprotams ir A. Bilenšteina mēģinājums iesakņojušos tradīciju lauzt. Acīmredzot viņš saņēma arī oficiālo baznīcas akceptu, jo turpmāk darbības vārds *pamest* no tēvreizē teksta iespīestos reliģiskos izdevumos, it īpaši – Bībelē, zūd.

Iespējams, ka tas vēl kādu laiku ir funkcionējis draudžu praksē.

Viena vai otra vārda izvēli un noturību neietekmēja vis konfesionālās atšķirības, bet gan ārējām ietekmēm pakļautā tradīcija, ko nespēja pārvarēt pat tie vācu mācītāji, kas labi prata latviešu valodu, un pat paši latvieši. Tā, piem., J. Reiters, 1675. gadā izdodams tēvreizi 40 valodās, tāpat kā G. Mancelis 5. lūgšanā lieto darbības vārdu *piedot* (Karulis 1986, 38), bet, sagatavodams Bībeles tulkojuma fragmentus, saglabā Mateja evaņģēlijā jau vismaz gadsimtu pazīstamo un vairāk izplatīto variantu ar darbības vārdu *pamest* (Karulis 1986, 71).

Par reģionālām leksiskām īpatnībām piektajā lūgšanā var runāt, tikai sākot ar 18. gadsimta otro pusi. Agrīnajā latviešu rakstu valodas posmā luteriskajā un katoliskajā baznīcā lietojamie tēvreizē teksti ir stipri līdzīgi un balstās uz senāku kopīgu tradīciju. Šie teksti, tāpat kā baznīcas dziesmas, rakstīti vidus dialektā, galvenokārt t. s. Rīgas izloksnē (Blese 1925; Apīnis 1991, 29). Pat G. Elgera krājumā *Geistliche Catholische Gesänge*, kas iznāca Braunsbergā 1621. gadā, diezgan daudz dziesmu pārņemtas no luteriskās Rīgas 1615. gada dziesmu grāmatas (Apīnis 2000, 35). Reliģiskos izdevumos, kā arī vārdnīcas jezuītu misionāri izmanto savā darbā ar vietējiem iedzīvotājiem gan Latgalē, gan Kurzemē, gan Vidzemē (Trufanovs 2002). Tomēr pēc G. Elgera darbu iznākšanas Latgales grāmatniecībā iestājās apmēram 50 gadu ilgs pārtraukums (Apīnis 1977, 67). Katoļu garīdznieki koncentrēja savus spēkus galvenokārt Kurzemē.

Mazliet citāda aina parādās līdz ar pirmo saglabājušos iespīesto grāmatu latgaliešu valodā *Evangelia toto Anno...* (1753). Ir gan saglabājušās visai ticamas ziņas par Viļņā iespīestu pirmo grāmatu latgaliešu valodā ap 1730.–1733. gadu, taču šāds izdevums nav pagaidām atrasts. Latgaliskais lūgšanas teksts 1753. gada izdevuma 103. lpp. ietver citu darbības vārdu – *atlaist*, kas sasau-

cas ar lietuviešu tēvreizē lietoto *atlaisti* vai *atleisti*, piem., M. Mažvīda (1547), B. Vileta (1579), M. Daukšas (1595) katehismā un citur.

1753. gada latgaliešu evaņģēlijos paralēli lietvārdam *atlaišana* lietots arī sinonīms *piedošana*, savukārt darbības vārds *piedot* atrodams vienīgi salikumā *piedot grēkus*, bet ne tēvreizē, kopumā tas lietots daudz retāk (4 : 10) nekā *atlaist* (Stafecka 2004, 132, 189–190). Latgaliski publicētajos evaņģēlijos sastopams arī darbības vārds *pamest*, bet atšķirībā no Elgera tikai ar vispārlietojamo nozīmi ‘atstāt’. Darbības vārds *atlaist* tēvreizes tekstā ir arī 1775. gadā Viļņā publicētajā latgaliešu katehismā, ko apraksta J. Zēvers (1925).

Darbības vārdam *atlaist* ME vārdnīca (1, 170–171) latviešu izloksnēs konstatējusi 10 dažādas nozīmes, starp tām arī nozīmi ‘piedot’ resp. ‘vergeben’, ko ilustrē ar piemēru no tautasdziesmas: *Dievs atlaida meitām grēku* – BW 12950. Barona *Latoju dainās* ir arī dziesma no Latgales: *Atlaid, Dīvs, munus grākus* – BW 31121.

Savukārt mūsdienu literārā valoda (LLVV 1, 381–382) pazīst un lieto 7 darbības vārda *atlaist* nozīmes, turklāt divas no tām sarunvalodā. Nozīme ‘piedot’ LLVV nav izdalīta atsevišķi, bet iekļauta semantiskajā grupā, kas runā par atbrīvošanu no soda, maksājumiem u.tml. Šeit skaidrots vārdu savienojums *atlaist grēkus*. Tam dota norāde par stilistiski ierobežotu lietojumu reliģijas sfērā un minēts paskaidrojums ‘piedot grēkus’. Latgales draudzēs, kur dievkalpojumi notiek latgaliski, ne vien tēvreizē, bet vispār valodā joprojām visbiežāk lieto sinonīmu *atlaist*.² Taču kopš jaunā Bībeles izdevuma iznākšanas 2008. gadā katoļu baznīcā liturģiskajā tēvreizes tekstā tāpat kā luterāņu un pareizticīgo baznīcā izvēlēts darbības vārds *piedot*.

3. *Grēki vai parādi?*

Ko tad lūdz pamest, piedot, atlaist tēvreizes piektā lūgšana?

Latviešu tēvreizes tekstā trīs minētie darbības vārdi saistās ar lietvārdiem *grēks*, *parāds*, *noziegums*.

Senākā zināmā formula ir Bruno tēvreizē lietotais lūgums (laikam taču dzsk.) *pamest grēkus: Pammete mums mufe grecks*.

Šis pats vārdu savienojums ir arī Hāzentētera tēvreizē, kā arī tās daudzajos pārpublicējumos, bet laikam lietvārds tomēr vienskaitļa formā, ko gan nevar droši apgalvot galotnes *-e* dēļ: *pammate grāke*.

² Skat., piem., internetā (<http://bazneica.lv/lat/content.php?id=17>) publicētos meditāciju tekstus Romas katoļu baznīcas Kārsavas draudzē, kā arī interviju ar jaunievēlēto arhibīskapu Z. Stankeviču laikrakstā „Diena” 2010. g. 12. sept.

Kā zināms, Gisberta tēvreize apraujas tieši pirms piektās lūgšanas, tāpēc formula nav zināma.

Grūnava tēvreize atšķiras ne vien ar prūsisko elementu klātbūtni un kursisko ietekmi, bet arī ar atšķirīgu leksēmu izmantojumu. Tikai te sastopama vārdkopa *pamest noziegumu: pames mums Nuße nozeginu*.

Abu lietvārdu (*grēks* un *noziegums*) apvienojums atrodams baznīcas dziesmu izdevumā *Undeutsche Psalmen* 1587. gadā, kur tas izmantots nevis tīrā tēvreizes tekstā, bet gan tēvreizes dziesmā „Ach Vater vnſer der du biſt im Himelreich”: *Arridtczan muße greeke vnd noſegumme / mums Kunx pammet* (UP 36v).

Pārējos 3 variantos un dziedamajos pārfrāzējumos, kas atrodami UP, tāpat kā Katoļu katehismā (1585) un luterāņu katehismā *Enchiridion* (1586) lietota formula *pamest parādu* resp. *parādus: Vnde pammette mums muße parrade* (CC [A vi]v), *Vnde pammet mums muße parrade* (Ench [A iv]r). Dominē vienskaitļa forma, piem.: *Wueße muße parrade pammeth mums kunx / ka the mums ne pewyl wayrs // Kha mhes arridtczan muße parradenekems / Winge parrade pammettam labrate* (UP 36r).

Neskaidrā rakstība ar viscaur vispārināto *-e* galotnē nereti ļauj tikai minēt, vai domāta vienskaitļa vai daudzskaitļa forma. Tā kā vecākajiem vācu izdevumiem, no kuriem varētu būt bijušas tulkotas tēvreizes vai katehismi, vairāk raksturīgs vienskaitļa lietojums (Vanags 2000, 352), varam to attiecināt arī uz lielāko daļu 16. gs. latviešu tulkojumiem.

Arī G. Manceļa lietotā vārdkopa *piedot parādu* atbilst vecākajai vācu tradīcijai un saskan kā ar katoļu, tā luterāņu 16. gs. katehisma tekstu, kā arī 1615. gada luterāņu dziesmu grāmatas un G. Elgera 1672. gada katoļu katehisma tekstu. Tomēr 17. gs. notiek vispārēja pāreja uz daudzskaitli. Kaut gan G. Manceļa dzīves laikā iznākušajā otrajā *Vade mecum* izdevumā 1643. gadā joprojām ir vienskaitlis (*peedohd mums muhffu Parradu*), ar Kurzemes superintendenta H. Ādolfija gādību iznākušo rokasgrāmatas 1685. gada Jelgavas izdevumu *Vermehretes lettisches Handbuch...* jau skārušas palielas pārmaiņas – vienskaitlis aizstāts ar daudzskaitli un piedevām vēl nomainīts darbības vārds, atgriežoties pie arhaiskā verba *pamest* – *in pamett mums muhfu Paradus* (Adolphi 1685, 5).

Acīmredzot jau šajā laikā tikusi izvirzīta prasība vienādot tēvreizes tekstu, saskaņojot to ar E. Glika tulkojamo Bibliu – Jauno Derību, ko arī sāka drukāt 1685. gadā un kur ir nostiprināta 16. gadsimta avotu izplatītākā versija, bet tikai daudzskaitļa formā: *pamest parādus: Un pametti mums muhfo Parradus*

(JT, Mt 6, 12). Tāpat Mateja evaņģēlija tulkojumā vēl pirms Glikā rīkojies arī Reiters (Karulis 1986, 71–72).

Tādējādi kopš 17. gs. beigām piektajā lūgšanā dominē lietvārds *parādi* (sākotnēji lūgums *pamest parādus*, bet kopš 19. gs. otrās puses – *piedot parādus*).

Lūgums *piedot grēkus*, ko tik mīļuprāt skaidro vai visas latviešu valodas vārdnīcas, nebūt nav tik bieži lietots liturģiskajā tēvreizē, kas ņemta no Mateja evaņģēlija. Pagaidām var minēt tikai vienu drukātu variantu – Georga Dreseļa *Swehta Behrnu*=*Mahziba* 6. izdevumu 1796. gadā. Taču lūgšanas teksts, kā zināms, Bībelē ir divās vietās – Mateja un Lūkas evaņģēlijā. Lūkas evaņģēlijā, kas tiek uzskatīts par vecāku, grieķu oriģinālam atbilstošāks ir lietvārds *grēks*, to vārdkopā *pamest grēkus* vai *piedot grēkus* atrodam visos Bībeles resp. Jaunās Derības izdevumos, piemēram, 1685. gada izdevumā: *Un pametti mums muhfus Grehkus* (JT, Lk 11, 4). Tas izmantots arī atsevišķās tēvreizes dziesmās un lūgšanās, bet reti, dažas šādas lūgšanas Manceļa *Vade mecum* 2. izdevuma lapās rokrakstā atradis un apcerējis Alvils Augstkalns, kāda garāka lūgsna tur satur tēvreizes vārdus un formulu *piedod grēkus* (Augstkalns 2009, 516, 20.–21. rinda).

Vārdu savienojumu *atlaist parādus* (*atlayd mums myufu porodus*), kas lietots tēvreizē latgaliešu 1753. gada evaņģēliju izdevumā (103. lpp.) un Viļņā drukātajā 1775. gada katehismā, kopš Elgera laikiem galvenokārt lieto, runājot par materiāliem labumiem (naudu, īpašumu u. tml.), piem: *Tu blādigs kalps, wyfsu paradu es teuw æfmu atlaidis* (Draviņš 1961, 112–113).

Lietvārds *grēks*, tāpat kā lietuviešu *griekas* un senprūšu *grīka*– ir sens aizgūvums no slāvu valodām (ME 1, 652; Karulis 1992 1, 312) un semantiski atbilst vācu vārdam *die Sünde*. Latviešu valodas tulkojošajās vārdnīcās tas fiksests, sākot ar G. Manceļa un beidzot ar mūsdienu vārdnīcām. Semantiskais lauks aptver gan sīku netikumu, gan apzinātu vainu, gan noziegumu. Savukārt lietvārda *parāds* izcelsme, kas saistīta ar zīmes parādīšanu par to, ko kāds ir aizņēmis vai kas ir kādam aizdots, sakņojas pašā latviešu valodā (Karulis 1992 2, 19–20), bet nozīmes pārnese uz vainu, grēku ir jauns, iespējams, lietvārda lietojumu šādā nozīmē var atzīt par biblisku. Tas gan atbilst vācu vārdam *die Schuld*, ko dod tulkojošās vārdnīcas kopš Manceļa, tomēr piemēri parasti rāda saistību ar materiālām lietām, nevis pārkāpumu vai dziļāku vainu. Šķiet, te ir notikusi nozīmes pārvirze: vācu valodas vārds *die Schuld* latviešu valodā nozīmē gan parādu, gan vainu, gan noziegumu; no šejienes arī latviešu vārdam *parāds* piešķirta latviešu valodai neraksturīgā vainas nozīme. Tautasdziesmās tādas nav. Faktiski tēvreizē ietvertajai pārnestajai nozīmei skaidrojuma nav nevienā latviešu valodas vārdnīcā.

Analizētais materiāls ir no piektās lūgšanas pirmās jeb atzīšanās daļas. Otrā daļa ir pielīdzinājums un paskaidro, kam piedod (pamet, atlaiž) tie, kuri lūdz. Arī šajā lūgšanas daļā ir svārstības vārdu formu izvēlē, bet vienveidība tomēr ir izteiktāka. Parasti abās teikuma daļās ir vienas un tās pašas saknes vārdi. Tomēr ne vienmēr. Arī šeit veidojas dažādi korelatīvie pāri: *pamet(i) grēku(s) – pametam parādniekiem, pamet(i) parādu(s) – pametam parādniekiem, piedod(i) parādu(s) – piedodam parādniekiem, piedod(i) grēkus – piedodam parādniekiem*. Vēl citas atšķirības rodamas tēvreizes dziesmās. Dominējošā konstrukcija dažādos rakstības un morfoloģiskajos variantos pielīdzinājuma daļā ir *pamest parādniekiem*, ko vēlāk nomaina *piedot parādniekiem*. Izņēmums ir Grūnava tēvreize, kur ir vislielākās savādības: *pamet noziegumu – pametam pretiniekiem (Pames .. nozeginu .. Pametam .. Prettaunekans)*. Tēvreizes piektajā lūgšanā mainās arī piederības vietniekvārds – sastop gan *mūsu*, gan *saviem parādniekiem*. Tiek izmantots saikļavārds *kā*, to nomaina *līdzī kā, kā arī vai kā arīdzan*.

4. Secinājumi

1. Tēvreize jeb *Tā svētā lūgšana* ir vecākais latviešu teksts, kura pirmie pieraksti saglabājušies no 16. gadsimta, bet radušies vēl agrāk – vismaz 15. gs. beigu posmā. Kaut arī tēvreize neskaitāmas reizes ir pārrakstīta un izdota dažādos izdevumos, tomēr vismaz trīs gadsimtus nevar runāt par vienotu teksta tradīciju.
2. Leksiskas pārmaiņas īpaši redzamas piektajā tēvreizes lūgšanā (Mt 6, 12), kur laika gaitā lietoti 3 darbības vārdi – *pamest* (lietots visbiežāk – kopš 16. gs. rokrakstiem līdz pat 19. gs.); *piedot* (lietojis G. Mancelis jau 1631. gadā, bet nostiprinās pēc A. Bīlenšteina Bībeles redakcijas 1877. gadā); reģionālas (latgaliešu) īpatnības kopš 1753. gada atspoguļo *atlaist*.
3. Vienveidības nav arī lietvārdu lietojumā, kuri saistās ar minētajiem darbības vārdiem. Izmantoti lietvārdi *grēks (grēki)*, *parāds (parādi)*, ļoti reti – *noziegums*.

SÜNDE UND SCHULD – ERLASSEN ODER VERGEBEN? (EINBLICK IN DIE ÄLTEREN LETTISCHEN VATERUNSER)

Zusammenfassung

Das Vaterunser oder *Tā svētā lūgšana* ist der älteste lettische Text, dessen erste Niederschriften aus dem 16. Jh. stammen. Nach der Meinung einiger Forscher stammen

einige von ihnen sogar aus dem Ende des 15. Jhs. Obwohl das Vaterunser mehrmals umgeschrieben und in verschiedenen Ausgaben von Katechismen, Gesängen, Evangelien, Gebeten u.a. herausgegeben worden ist, kann man dennoch zumindest drei Jahrhunderte lang nicht von einer einheitlichen Texttradition sprechen.

Die lexikalischen Veränderungen kommen besonders gut im 5. Gebet (Mt 6, 12) zum Ausdruck, in dem im Laufe der Zeit 3 verschiedene Verben gebraucht worden sind – *pa-mest* (am meisten vom 16. bis zum 19. Jh. verwendet); *piedot* (was schon von Mancelius 1631 empfohlen wurde, sich aber nur nach der Bibelredaktion von Bielenstein 1877 gefestigt hat). Regionale (lettgalische) Eigenart wird durch das Verb *atlaist* erst 1753 (*atlayd mums myufu porodus*) wiedergespiegelt.

Auch bei den Substantiven, die mit den oben genannten Verben verbunden sind, herrscht keine Einheitlichkeit. Es werden folgende Substantive gebraucht: *grēks* (*grēki*) ‘Sünde’, *parāds* (*parādi*) ‘Schuld’ und sehr selten *noziedzums* ‘Verbrechen’ (Grunau ~1529).

LITERATŪRA

Adolphi Heinrich 1685, *Der kleine Catechismus* / D. MARTINI LUTHERI.. Von HENRICO ADOLPHI.. MITAU.. George Radetzky.

Apīnis Aleksejs 1977, *Latviešu grāmatniecība no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*, Rīga: Liesma.

Apīnis Aleksejs 1991, *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*, Rīga: Liesma.

Apīnis Aleksejs 2000, *Soļi senākās latviešu grāmatniecības un kultūras takās*, Rīga: Preses nams.

Augstkalns Alvilis 2009, *Darbu izlase*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Bezenberger Adalbert 1875, *Litauische und lettische Drucke des 16. Jahrhunderts*. Göttingen: Robert Peppmüller.

Biezais Haralds 1955, Ein neugefundener Text des lettischen Vaterunsers aus dem 16. Jahrhundert, *Nordisk Tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 42, 47–54.

Biezais Haralds 1973, *Beiträge zur lettischen Kultur- und Sprachgeschichte*, Åbo: Åbo akademi.

Blēse Ernests 1925, Mūsu rakstniecības pirmo pieminēkļu valoda, *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 8, 183–194.

BW – Krišjānis Barons, Henrijs Visendorfs, *Latvju dainas* 1–6, Jelgava, Pēterburga, 1894–1915.

CC – *CATECHISMVS Catholicorum*.. Cour Kungam Petrum Canifium.. Ehfpreftcz Vilne Pille / Littourre Semmen pi Danielelem Lancicienfem.. 1585.

Draviņš Kārlis 1961, *Evangelien und Episteln im lettische übersetzt von Georg Elger. Nebst einem Register seiner geistlicher Lieder aus der Zeit um 1640* 1: *Texte*, Lund: Slaviska institutionen vid Lunds universitet.

- Draviņš Kārlis 1965, *Altlettische Schriften und Verfasser* 1, Lund: Slaviska institutio-
nen vid Lunds universitet.
- Ench – *ENCHIRIDION Der kleine Catechismus..* Durch D. Martin. Luther.. Gedruckt
zu Königsberg bey George Ofterbergern Anno M.D.LXXXVI.
- Endzelīns Jānis 1951, *Latviešu valodas gramatika*, Rīga: LVI.
- JT – *Tas Jauns Teftaments..* [Rīga: J. G. Wilcken, 1869].
- Karulis Konstantīns 1986, *Jānis Reiters un viņa tulkojums*, Rīga: Liesma.
- Karulis Konstantīns 1992, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca I–II*. Rīga: Avots.
- Lange Jakob 1773, *Lettifch deütfcher Theil des volftändigen Lettifchen Lexici..* Schloß
Ober=Pahlen.
- LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca* 1–8, Rīga: Zinātne, 1972–1996.
- LVV – *Latviešu valodas vārdnīca*, Rīga: Avots, 1987.
- Mancelius Georgius 1631, *Der kleine Catechismus D. MARTINI LUTHERI..* durch
GEORGIVM MANCELIVM.. Rīga.. in Verlegung Gerhard Schröders.
- Mancelius Georgius 1638, *Lettus, Das iſt Wortbuch..* Durch GEORGIVM MANCE-
LIVM.. zu Riga / durch GERHARD Schröder.
- ME – *K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca*, rediģējis, papildinājis, turpinājis
(/nobeidzis – 4) J. Endzelīns 1–4, Rīga: Izglītības ministrija, Kultūras fonds, 1923–
1932.
- Ozols Arturs 1965, *Veclatviešu rakstu valoda*, Rīga: Liesma.
- Stafecka Anna 2004, *Evangelia toto Anno 1753. Pirmā latgaliešu grāmata*, Rīga: LU
Latviešu valodas institūts.
- Stender Gotthard Friedrich 1789, *Lettifches Lexikon In zween Theilen abgefaffet..* Mi-
tau, gedruckt bey J. F. Steffenhagen.
- Trufanovs Valdis 2002, Jēzus biedrības darbība izglītības veicināšanā Latvijas teritorijā
(16. gs. beigās – 19. gs. sākumā), *Latvijas Arhīvi* 1, 24–36.
- UP – *Vndeudſche PSalmen vnd geiftliche Lieder oder Gefenge..* [Königsberg: G. Oster-
berger], M.D.LXXXVII.
- Vanags Pēteris 2000, *Luterāņu rokasgrāmatas avoti. Vecākā perioda (16. gs.–17. gs.
sākuma) latviešu teksti*, Stokholma: Memento; Rīga: Mantojums.
- Zēvers Jānis 1925, Kāds 150 gadus vecs, līdz šim nepazīstams katķisms latgaliešu
izloksnē, *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 6, 601–609.
- Zēvers Jānis 1929, Vecas tēvreizes latviešu valodā, *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*
12, 512–518.